

**Виртуален контрол при прехода
от консуматорско към информационно
(пост-консуматорско) общество**

*Проф. д-р Александър Л. Гънгов,
Философски факултет, СУ „Св. Климент Охридски“*

**New Forms of Control Appearing
in the Transition from Consumerist
to Information (Post-Consumerist) Society**

**Alexander L. Gungov
St. Kliment Ohridski University of Sofia**

Consumerism and its culture is a common topos of a significant share of contemporary philosophical research. We believe that now is the proper time already to take a look at the rapidly advancing information or post-consumerist society, which extends beyond the consumerist society. This is a new type of social arrangement where the former consumers and electorates are transformed into information individuals/units. Along with this change, new forms of control are emerging to substitute the obsoleting manipulation and social engineering.

Ще започна с нахвърляне на няколко щрихи относно това какво ще разбирам под информационно общество. Някои български автори разполагат исторически информационното общество след аграрното и индустриалното общество и отбелязват, че докато при индустриалното общество основната ценност е капиталът, то в информационното общество най-ценна става информацията; съответно онези, които са владели капитала в предходното общество са притежавали действителна власт, а в новата епоха онези, които владеят информацията, са във властова позиция.¹ Според друга теза, която ще ползваме при нашия анализ, информацията не е просто преобладаващият продукт на потребление, тя се е превърнала едновременно в производствен ресурс и в стока за потребление. В съвременните информационни взаимодействия тя е едновременно производствена линия и дистрибуторска мрежа.²

За да очертем спецификата на информационното общество ще спомена за разликата, която Зигмунт Бауман прокарва между производително и

¹ Петър Бърнев, „Световната криза и информационното общество“, с. 1-2.

² M. Hardt and A. Negri, *Empire* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2001), 298.

консуматорско общество в рамките на индустриалното общество. Според него основният принцип на първото е производството, а на второто— потреблението, базиращо се най-вече на изкуствено създадени потребности. Подобна теза не е просто тавтология, следваща наименованието на всяка от горните обществени уредби. Това е необходимо и полезно разяснение, подчертаващо различните насоки на развитие на тези фази на обществото.

Несъмнено и в двете съществува както производство, така и потребление, но в първия случай от “гражданите” (навсякъде терминът „граждани” е в кавички) се е очаквало главно да посветят живота си на производството, което ще им осигури достоен начин на живот, а във втория те са поощрявани да използват по най-пълноценен начин предоставените им възможности— възможностите да консумират.³ И в двете обществени епохи преобладаващото мнозинство от населението е пребивавало в идеологическа илюзия относно социалната среда, в която живее, и относно собственото му място в нея. Докато в производственото общество цялото внимание се е съсредоточавало върху стоките и парите, които са се привиждали в тайнствена светлина, придаваща им ценност, то в консуматорското общество отделният индивид се описва като източник на свободен избор, от който зависи не просто каква бира ще пие и какъв прах ще сипва в автоматичната си пералня, но и каква кариера ще си избере, къде ще живее и, изобщо, какъв начин на живот ще води. И в двете схеми се изпускат много важни елементи, което гарантира превратна представа за съответната ситуация или, казано по-точно, създава се превърната форма. **Определени несъществени обществени връзки се привиждат като изначални, самодостатъчни и определящи битието и смисъла на всички останали отношения.** В производственото общество всъщност зад стоките, услугите и парите, които ги измерват и служат те да бъдат придобивани, се крият най-обикновени обществени отношения на труд, частично заплащане на труда и значително безвъзмездно присвояване на труда без заплащане, известно като експлоатация. Освен това тук се създава и непрекъснато нараства господството на тези, които присвояват труда, над онези които го

³ Вж. Z. Bauman, *Consuming Life* (Cambridge, UK: Polity Press, 2007).

полагат. В консуматорското общество, от друга страна, свободният избор, позволяващ безпрепятствено да разполагаме със стоки и услуги и, в крайна сметка, да избираме дори собствената си идентичност, всъщност прикрива своята противоположност—пълната зависимост. Защото преди да се възползваме като свободен консуматор (субект) от пазара на стоки и услуги, ние е трябвало да се продадем като стока на пазара на труда. Или както Бауман пояснява: „Съдбата на *стоковия фетишизъм* е да скрива човешката, прекалено човешката субстанция на обществото на производителите. Предназначението на *фетишизма на субектността* е да скрива стоковата, прекалено стоковата реалност на обществото на *консуматорите*.”⁴ С други думи докато производителите са в състояние на плен на силните на деня, маскирано от стоково-паричните отношения, то консуматорите са в плен на пазара, маскиран като свободен избор.

Различават се и начините на контрол в двете общества. В първия случай това се осъществява чрез повсеместен надзор и принуда, докато във втория случай надзорът и принудата са заменени с доброволно предприемане на определени действия, които се възприемат като привлекателни. За описването на двата различни начини на контрол Бауман използва термините паноптикум и синоптикум. При паноптикума е налице център/центрове, които надзират производителите и им подават команди, които е задължително да се следват, за да се поддържа реда. При отклонение от командата следват санкции. При синоптикума множеството на консуматорите е втрещено в даден център, откъдето не идват команди, а се предоставят привлекателни, дори съблазнителни, примери, които лесно могат да бъдат следвани. Двата подхода се различават не само по направлението на наблюдението, съответно от центъра към периферията и от периферията към центъра, но и по своя обхват. При паноптикума, присъщ на производителното общество, стремежът е колкото се може повече индивиди от населението да бъдат обхванати от контрола. При синоптикума всеки (или почти всеки) се стреми да участва, бърза да се наслади на възхитителното зрелище и да се включи в

⁴ Z. Bauman, *Consuming Life*, 14.

съблазнителното представление. Обаче контролът на консуматорското общество извършва подбор, а по-точно, дискриминация на жадуващите за свободна изява (чрез консумация) зрители и актьори. Знакът VIP вече не се отнася само за дипломатите и политиците, получаващи безпрепятствен достъп до летищата на глобализирания свят. Много по-съществени стават тъй наречените VIP клиенти, които са способни да допринесат съществено за дадена фирма или даден бранш и поради това се радват на специално отношение и получават несравними възможности в сравнение с останалите консуматори, т.е. са по-свободни от останалите свободни „граждани“. Следват заможните клиенти, чието ветрило от възможности е също достатъчно обширно, така че те да не изпитват никакви ограничения. След това идват с нищо незабележимите редови клиенти, каквито са масовите консуматори, чиито възможности, въпреки че доста са поорязани, по дефиниция остават свободни. Накрая се нареждат онези, които не могат да се нарекат консуматори, просто защото финансовите възможности не им позволяват. Това са декласираните елементи, за които остава само отблясъкът на зрелището, но на което те не могат да се насладят, а какво остава да вземат участие в консуматорския пир на избраните. Те са извън обществената класация по един много специфичен начин: обществото не се нуждае от тях и те са му в тежест не защото изразходват средствата на данъкоплатците под формата на социални помощи и нищо не произвеждат (това не е задължително), а защото са неспособни да консумират и поради това не допринасят за пулсирането на обществения организъм.⁵

Ако се върнем към информационното общество, което позабравихме, говорейки за двете фази на индустриалното общество, ще забележим съществени различия във всички съществени аспекти. Перспективата, през която ще разгледаме информационното общество, е преминаването отвъд консуматорството. Отново както при консуматорското общество, където производството не изчезва, а само губи първостепенното си значение, при информационното общество консуматорството не секва напълно, но отстъпва на заден план. Не би било точно, а дори подвеждащо да се смята, че

⁵ Z. Bauman, *Consuming Life*, 26.

информационното общество се характеризира с преобладаване на консумация на информация. Естествено, че този процес е налице, но той не е определящ за социалната структура и обществените процеси. Ключът към информационното общество трябва да се търси в отпадането на консуматорството като водещ принцип и навлизането на произвеждането на информация и нейната експлоатация (а не консуматорството) като основен двигател на най-новото общество, което може да бъде наречено пост-консуматорско.

Бих искал да подчертая, че с оглед анализирането на информационното общество, не би било продуктивно да се съсредоточаваме върху нарастващия обем и достъп до информация или върху техническите и политическите бариери пред свободния достъп до нея. Евентуалното ограничаване на достъпа до социалните мрежи Фейсбук и Туитър в Китай, Латинска Америка и Сирия или пък монополът върху медиите в България **в никакъв случай не са** съществена тема на информационното общество. Както двама от най-неординерните изследователи на съвременното общество—Антонио Негри и Майкъл Хард—подчертават „Икономическата продукция е все повече биополитическа, все повече насочена не просто към производството на стоки, а, в крайна сметка, към производство на информация, комуникация, сътрудничество—накратко казано, към производство на социални отношения и социален ред.”⁶ Бих разширил тяхната теза, като кажа, че продукцията не е само икономическа, а социалано-политическа, и информацията е не просто един от компонентите на новия тип производство, а е самата субстанция и структура на производството и с това субстанция на обществото. До свободните “граждани” или, по-точно, масови индивиди достигат само отблясъците на информация, защото те самите функционират като информация. Именно затова стават толкова ценни личните данни, въвеждат се закони за защита на личните данни, където са заложени хиляди вратички, незабележими с просто око и недостъпни за непосветените, за изтичане на информация.

⁶ M. Hardt and A. Negri, *Multitude: War and Democracy in the Age of Empire* (New York: Penguin Press, 2004), 334.

Всеки от нас е постоянен източник на информация като биосоциален индивид и обект на манипулация и въздействие като биополитическа единица (доколкото манипулацията е запазила значението си). Освен това *реално битие* всеки един от нас притежава и *виртуално битие* на редова статистическа единица. Комбинацията между *реалното информационно* и *виртуално информационно битие* на индивида може да бъде наречено **информационен индивид**. Именно обработката на данните на информационните индивиди е двигателят на пост-консуматорското общество, а не безпрепятственият достъп до клюките за сватбата на Кейт и Уилям или свободното поемане на поредната порция от брифинги за бойните действия в Северна Африка заедно със сутрешното кафе. За новото общество не е съществена неограничената възможност да споделим благоговението на френската монахиня, изпитала чудото, извършено от блажения Папа, нито пък виртуалната ни разходка „със затаен дъх“ из Олимпийското градче в Лондон, продължавайки необезпокоявани да следим на андроида буйството на тълпата, помитаща посолство след посолство или изпълненията на поредната мега поп звезда, балансираща на ръба на вмняемостта.

Пришествието на пост-консуматорското информационно общество започва с разпадането на колониалната система в Югоизточна Азия и в Африка (с тази подробност, че там пост-консуматорската фаза настъпва само логически, а не хронологически, поради фактическата липса на консуматорски отношения в тези региони) с произвеждането на информационни индивиди и информацията като такава за нуждите на хуманитарните операции, държавните заеми, различните концесии и т.н. Пост-консуматорското общество заема позиции и в Централна и Източна Европа след нежните революции с информацията необходима за реституцията, приватизацията, дерегулацията, стабилизационните заеми, а на настоящия етап, за разпределяне и усвояване на европейските фондове, а в недалечно бъдеще вероятно и със спасителни заеми за справяне с дълговата криза. Съвсем наскоро информационното общество заема позиции и сред блискоизточните страни, вследствие на мирните „граждански“ протести, довели до неограничено пренаселяване на болниците и неочаквано, но напълно заслужено, проспериране на агенциите,

съпровождащи „гражданите“ в последния им път. Макар и без революции, а единствено с последователни и неотклонни реформи, пост-консуматорското информационно общество напредва и в най-развитите страни на Европа, както и в останалите държави на индустриалния глобализиран свят.

За разбирането на контрола в пост-консуматорското общество е задължително да се отбележи, че средствата на манипулация в трите й основни форми—политическа пропаганда, търговска реклама и различните PR кампании (доколкото връзките с обществеността се различават от първите две форми)—се заменят с непосредствени начини на контрол, свързани с по-осезаема или по-незабележима принуда.

Показателна е промяната, настъпваща с манипулативните възможности на симулакрума, както той е описван от Жан Бодриар, при трансформирането на консуматорския начин на живот в по-напреднали форми на обитаване. Разяснявайки симулакрума от първи вид, френският социален мислител подчертава измамния характер на двете му проявления: комерсиалното и морално-правното. И в двете си еманации симулакрумът цели и успява да заблуди „гражданите“, че те живеят в свят, устойчиво подреден съгласно ясни, справедливи и общовалидни принципи и норми. По този начин играта на пазара се представя като сериозно занимание, достойно за уважение, похвала и съвсем оправдано осмислящо човешкия живот. Скрива се произволният характер на играта, гарантиращ печалбата на едни и загубата на други, като последните, дори когато схващат себе си като щастливи, защото не мизерстват или просто защото са постигнали набелязаните цели, всъщност са губещи, тъй като живеят в незрима или в ненапълно осезаема принуда. Подобен трик се използва и когато се внушава, че в политиката цари моралност и законност. Бодриар няма съмнения, че предполагагането на морал и правен ред в политиката е противоречие в термините. И в двата случая се разчита на заблудата, за да не се загуби аудиторията: в първия случай—консуматорите, а във втория—избирателите.

Тридесетина години след пришествието на симулакрума манипулативната заблуда все повече отстъпва на заден план. Вместо рекламирането на продукти и услуги се пристъпва към рязко смъкване на цената на всичко, предлагано на

пазара (и вероятно, но не задължително, и на неговото качество), съчетано със стряскащо падане на доходите на мнозинството. Тук, мястото на измама се заема от очевидната предопределеност да се изразходват средства само за най-необходимото и достъпното. Политическата сфера също търпи развитие, като в нея се прибегва към открито насилие без иносказанието и увъртанията на пропагандата за да се достигне до повсеместното предпочитане на тоягата като първи избор за комуникация за сметка на богатите на каротин храни. Тези промени са илюстрация на лансираната по-горе теза, че консуматорите и избирателите се превръщат в информационни индивиди, а консуматорското общество, преминавайки през втечнената модерност (по думите на Бауман), все повече се оформя, или по-точно размива, като пост-консуматорски конгломерат от напълно независими информационни индивиди.⁷ Не е необходима особена прозорливост, за да се установи, че тази форма на съществуване на „гражданите“ определя тяхното битие главно като статистически материал и ако предполага манипулация, то това не е традиционната измама, извършвана със средствата на политическата пропаганда, рекламата или връзките с обществеността. За манипулация може да става дума единствено като манипулация на статистически данни или, когато е наложително, манипулиране на реалността, *отразявана* в статистическите доклади. Например, преднамерено намаляване количеството на пребиваващите в определени слоеве на населението и увеличаването му в други за целите на статистиката, вдигане доходите на дадени групи от „граждани“ и намаляване средствата на всички останали, удължаване средната продължителност на живот на определени целеви контингенти и съкращаването—на други. При всички тези осезаеми въздействия върху реалността, народонаселението е засегнато не като краен адресат на промяната, а единствено като обект на статистическа отчетност. Единствено виртуалната реалност на статистическия свят се има предвид при жонглирането с биополитическата реалност на „гражданската маса“.

⁷ Независими един от друг, независими от традиционните форми на контрол като полицейски апарат и пропаганда и, както е добре известно от ироничната българска словоупотреба, такива от които нищо не зависи.

Особено място в прекия контрол върху биополитическите индивиди заема организирането на патови ситуации, среда за разиграване на „параграф 22“ или това, което Жан-Франсоа Лиотар нарича *differend*. Лиотар обръща внимание на условия, при които различните индивиди се подчиняват на различни правила при идентични ситуации. Или, казано малко по-точно, съществуващите правила или закони отговарят на интересите и намеренията на дадени групи от индивиди, докато други групи по дефиниция не могат да се съобразят със законовата рамка. Като типичен пример на *differend* се споменават австралийските аборигени, когато се опитват да заведат иск за собственост върху земеделските земи на своите предци срещу фермерите, притежаващи вече земята. Претенциите на аборигените са валидни според тяхното традиционно племенно законодателство, но те нямат юридическа сила съгласно в момента действащия австралийски закон. Поради това техният иск изначално не може да бъде разгледан в рамките на съществуващата правна уредба и фермерите продължават да бъдат законни собственици на спорните земи.⁸ По същия начин заемите, отпускани от международните институции, не могат да бъдат по принцип изплатени; с минимална българска заплата по дефиниция не може да се оцелее, а без суверен по определение не може да съществува суверенитет.

Онтологическите и логическите връзки при подобни случаи биха могли по общ начин да бъдат описани така: ако единствено **a** предизвиква **b**, липсата на **a** би трябвало да не предизвиква **b**, т.е. **не-a** предизвиква **не-b**; но в дадената ситуация както **a** така и **не-a** водят до **b**. Да вземем като пример плащането на данъци: стриктното плащане на данъци (**a**) води до липса на санкции (**b**); но за определени институции и индивиди неплащането на данъци (**не-a**) води до абсолютно същия резултата (**b**) отсъствие на санкции, а не до нормално очакваната на промяна в резултата (**не-b**), а именно налагане на санкция. На практика това може да се дължи на заплащане за протекция вместо внасяне на данък, освобождаване от данък поради извършване на саществени инвестиции,

⁸ Фактът, че през тази година—2012 г.—искът на група аборигени за първи път беше удовлетворен, е случайно разрешение на принципно безизходната ситуация, а не е опровержение или омловажаване на термина *differend*.

спонсорство и т.н. или по неизвестно какви други причини. Независимо обаче от начините за обосноваване на нестандартните причинно-следствени отношения, общата схеми си остава същата: както наличието, така и отсъствието на съществената (необходима и достатъчна) причина неизменно довежда до едно и също следствие.

На фона на информационните индивиди (единици) горният парадокс е ефикасен начин за „обезвреждане“ на биополитическите индивиди и обезсмисляне на техните действия. Това е всъщност елегантно и лесно за поддържане средство за култивиране на статистически материал, каквито по същество са информационните индивиди. Тяхната дейност е капсулирана вътре в себе си, тя е обречена да не оказва влияние върху социалнополитическата система, те по никакъв начин не заплашват системата, а, напротив, с действията си съдействат за нейното укрепване. При реализиране на пълното господство на системата главната роля не е отредена нито на манипулацията и произтичащите от нея консуматорска и „гражданска“ активност, нито на прякото насилие, а на трансформирането на биополитическото народонаселение в конгломерат от информационни единици с помощта на виртуалното статистическо измерение.